1937–1938-YILLARDAGI SIYOSIY QATAG'ONLARNING O'ZBEKISTON ILMIY ZIYOLILARIGA TA'SIRI

Yusupov Ozodbek
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Tarix fakulteti 2-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21213083

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1937–1938-yillarda sobiq Sovet Ittifoqida amalga oshirilgan ommaviy siyosiy repressiyalarning O'zbekiston ilmiy ziyolilariga ko'rsatgan ta'siri tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda qatag'on siyosatining mafkuraviy asoslari, ilmiy va ijodiy ziyolilarga qo'yilgan ayblovlarning mazmuni hamda ushbu siyosat natijasida o'zbek ilm-fani va madaniyati rivojiga yetkazilgan zarar yoritiladi. Shuningdek, Abdurauf Fitrat, Po'lat Soliyev, G'ozi Olim Yunusov kabi olimlarning ilmiy faoliyati va ularning qatag'on qurboniga aylanish sabablari tahlil qilinadi. Maqolada mustaqillik yillarida qatag'on qurbonlari xotirasini tiklash va ularning ilmiy merosini qayta o'rganish bo'yicha amalga oshirilgan ishlarning ahamiyati ham baholanadi.
Kalit so'zlar: siyosiy qatag'on, repressiya, ilmiy ziyolilar, NKVD, O'zbekiston SSR, jadidchilik, totalitar tuzum, tarixshunoslik.

Abstract: This article analyzes the impact of mass political repressions carried out in the former Soviet Union in 1937–1938 on the scientific intelligentsia of Uzbekistan on the basis of historical sources and scientific literature. The study highlights the ideological foundations of the repression policy, the content of the accusations against the scientific and creative intelligentsia, and the damage caused to the development of Uzbek science and culture as a result of this policy. Also, the scientific activity of such scientists as Abdurauf Fitrat, Pulat Soliev, Ghazi Olim Yunusov and the reasons for their becoming victims of repression are analyzed. The article also assesses the importance of the work carried out during the years of independence to restore the memory of the victims of repression and restudy their scientific heritage.
Keywords: political repression, repression, scientific intelligentsia, NKVD, Uzbekistan SSR, Jadidism, totalitarian regime, historiography.

Kirish

XX asrning 30-yillari sobiq Sovet Ittifoqi tarixida ommaviy siyosiy repressiyalar davri sifatida alohida o'rin egallaydi. Ayniqsa, 1937–1938-yillarda amalga oshirilgan qatag'onlar davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, harbiy soha va ilm-fan vakillarini qamrab olib, jamiyatning eng faol qatlamiga jiddiy zarar yetkazdi. Mazkur siyosat O'zbekiston SSR hududida ham keng ko'lamda amalga oshirildi hamda ko'plab olimlar, pedagoglar, yozuvchilar va jamoat arboblarining taqdiriga salbiy ta'sir ko'rsatdi.Sovet hokimiyati tomonidan milliy o'zlikni anglash, tarixiy merosni o'rganish va milliy qadriyatlarni targ'ib etishga intilgan ziyolilar "xalq dushmani", "burjua millatchisi", "aksilinqilobchi" kabi siyosiy ayblovlar bilan ta'qib qilindi. Natijada o'zbek ilm-fanining shakllanishida muhim o'rin tutgan ko'plab mutaxassislar qamoqqa olindi, surgun qilindi yoki otuv jazosiga hukm etildi.

Bugungi kunda ushbu davrni tarixiy xolislik asosida o'rganish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki siyosiy repressiyalar oqibatlarini chuqur tahlil qilish nafaqat tarixiy adolatni tiklashga, balki milliy ilm-fan taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatgan omillarni ilmiy jihatdan baholashga ham xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillari asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, tahliliy va tavsifiy usullardan foydalanildi. Shuningdek, O'zbekiston tarixiga oid ilmiy monografiyalar, arxiv hujjatlari, repressiya qurbonlariga bag'ishlangan tadqiqotlar hamda zamonaviy tarixshunoslik adabiyotlari o'rganildi.Manbalarni tahlil qilishda ularning ishonchliligi, yaratilgan davri va tarixiy konteksti inobatga olindi. Turli mualliflarning ilmiy qarashlarini qiyoslash orqali siyosiy qatag'onlarning O'zbekiston ilmiy ziyolilariga ko'rsatgan ta'siri xolis baholashga harakat qilindi.

1.1937–1938-yillardagi siyosiy qatag'onlarning mafkuraviy asoslari

1930-yillarning ikkinchi yarmida Sovet Ittifoqida totalitar boshqaruv tizimi yanada kuchaydi. Iosif Stalin rahbarligida davlat xavfsizlik organlari jamiyatning turli qatlamlari ustidan qat'iy nazorat o'rnatdi. Bu davrda "sinfiy kurash sotsializm rivojlangan sari kuchayib boradi" degan mafkuraviy qarash repressiv siyosatning asosiy g'oyaviy tayanchiga aylandi.Mazkur siyosat O'zbekiston SSRda ham izchil amalga oshirildi. Ayniqsa, milliy tarix, til, adabiyot va madaniyatni o'rgangan ziyolilar sovet mafkurasiga zid qarashlarni ilgari surayotgan shaxslar sifatida baholandi. Ularning ko'pchiligi "burjua millatchisi", "panturkist", "panislamist" yoki "aksilinqilobchi tashkilot a'zosi" degan ayblovlar bilan hibsga olindi.Tarixiy manbalarning ko'rsatishicha, aksariyat jinoyat ishlari yetarli dalillarsiz yuritilgan. Tergov jarayonlarida majburiy ko'rsatmalar olish, ruhiy bosim o'tkazish va oldindan tayyorlangan ayblov xulosalaridan foydalanish keng tarqalgan edi. Natijada ko'plab ilmiy xodimlar adolatsiz hukmlarga duchor bo'ldi.Keyingi qismda "O'zbekiston ilmiy ziyolilarining qatag'on qilinishi", Fitrat, Po'lat Soliyev, G'ozi Olim Yunusov va boshqa olimlarning faoliyati hamda repressiya jarayonlari ilmiy manbalar asosida batafsil yoritiladi.

2. O‘zbekiston ilmiy ziyolilarining qatag‘on qilinishi

1937–1938-yillardagi ommaviy siyosiy repressiyalar O‘zbekiston ilmiy va ijodiy ziyolilariga og‘ir zarba berdi. Ayniqsa, jadidchilik harakati vakillari hamda milliy tarix, til, adabiyot va madaniyatni o‘rganish bilan shug‘ullangan olimlar sovet hokimiyati tomonidan siyosiy jihatdan ishonchsiz qatlam sifatida baholandi. Ularning aksariyatiga "xalq dushmani", "burjua millatchisi", "aksilinqilobchi" yoki "panturkist" kabi ayblovlar qo‘yildi.Qatag‘onlar natijasida O‘zbekistonda shakllanib kelayotgan milliy ilmiy maktablarning rivojlanishi izdan chiqdi. Tajribali olimlarning qamoqqa olinishi, otib tashlanishi yoki uzoq muddatli lagerlarga yuborilishi fan taraqqiyotining uzluksizligiga salbiy ta'sir ko‘rsatdi.

Abdurauf Fitrat (1886–1938) o‘zbek jadidchilik harakatining yirik namoyandasi, adabiyotshunos, tilshunos, dramaturg va jamoat arbobi edi. U zamonaviy ta'lim tizimini shakllantirish, o‘zbek adabiyoti va tilini ilmiy asosda o‘rganish hamda milliy uyg‘onish g‘oyalarini rivojlantirishga katta hissa qo‘shdi.Fitratning ilmiy va badiiy merosi o‘zbek milliy tafakkurining shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Biroq 1937-yilda u "millatchilik" va "aksilinqilobiy faoliyat"da ayblanib hibsga olindi. 1938-yilda hukm ijro etildi. Faqat 1956-yilda uning ishi qayta ko‘rib chiqilib, to‘liq oqlandi.Po‘lat Soliyev o‘zbek tarixshunosligining shakllanishiga munosib hissa qo‘shgan olimlardan biridir. U Markaziy Osiyo tarixi, Buxoro amirligi va Turkiston tarixiga oid tadqiqotlari bilan tanilgan.1937-yilda unga nisbatan siyosiy ayblovlar qo‘yilib, qamoqqa olindi. Keyinchalik otuv jazosiga hukm qilindi. Uning ilmiy ishlari uzoq yillar davomida foydalanishdan chiqarildi va nomi ilmiy adabiyotlarda tilga olinmadi.G‘ozi Olim Yunusov o‘zbek tilshunosligi va folklorshunosligi rivojiga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri hisoblanadi. U o‘zbek shevalari, xalq og‘zaki ijodi va milliy madaniyatni o‘rganishga oid tadqiqotlar olib borgan.1937-yilda u ham siyosiy repressiya qurboniga aylandi. Olimning ilmiy faoliyati to‘xtatildi, asarlarining katta qismi

ilmiy muomaladan chiqarildi. Mustaqillik yillarida uning ilmiy merosi qayta o‘rganila boshlandi.Sovet hokimiyati jadidchilik harakatini milliy mustaqillik g‘oyalari bilan bog‘liq deb baholadi. Shu sababli jadidlarning aksariyati siyosiy ta'qibga uchradi. Ular nafaqat davlat boshqaruvidan chetlashtirildi, balki ilmiy va pedagogik faoliyat olib borish imkoniyatidan ham mahrum etildi.Jadidlarning qatag‘on qilinishi natijasida o‘zbek tili, adabiyoti, tarixi va pedagogikasi bo‘yicha yaratilayotgan ko‘plab ilmiy loyihalar yakuniga yetmay qoldi. Bu holat milliy ilm-fan rivojini bir necha o‘n yillarga sekinlashtirdi.

3. Qatag‘on siyosatini amalga oshirish mexanizmlari

1937–1938-yillardagi ommaviy repressiyalarni amalga oshirishda NKVD organlari asosiy rol o‘ynadi. Tergov ishlari ko‘pincha yetarli dalillarsiz olib borildi, ayblanuvchilardan ruhiy va jismoniy bosim orqali ko‘rsatmalar olindi. Ko‘plab jinoyat ishlari oldindan tayyorlangan ayblov xulosalari asosida ko‘rib chiqildi.Qatag‘on siyosatini amalga oshirishda "uchlik" (troika) deb ataluvchi maxsus komissiyalar muhim o‘rin tutdi. Ushbu komissiyalar sud jarayonisiz yoki juda qisqa muddat ichida hukm chiqarish vakolatiga ega bo‘lib, ko‘plab insonlar taqdirini hal qilgan. Ayblanuvchilarning advokat yollash yoki o‘zini himoya qilish imkoniyatlari deyarli bo‘lmagan.1938-yilda O‘zbekistonda o‘nlab davlat va jamoat arboblari, yozuvchilar hamda olimlar qisqa muddatli sud majlislaridan so‘ng otuv jazosiga hukm qilindi. Bu holat mamlakat ilmiy salohiyatiga og‘ir zarba bo‘ldi.

4. Siyosiy qatag‘onlarning O‘zbekiston ilm-faniga ta'siri

Siyosiy repressiyalar natijasida O‘zbekistonda shakllanayotgan ilmiy maktablarning uzviy rivojlanishi izdan chiqdi. Yetuk olimlarning qatag‘on qilinishi yosh mutaxassislarning ilmiy rahbarlarsiz qolishiga sabab bo‘ldi. Natijada ilmiy tajriba va an'analarni avloddan avlodga o'tkazish jarayoni uzildi.Qatag‘on qilingan olimlarning ko‘plab ilmiy asarlari kutubxonalardan chiqarildi, ayrim qo‘lyozmalar yo‘q qilindi yoki maxsus fondlarga joylashtirildi. Ularning nomlarini ilmiy adabiyotlarda tilga olish taqiqlanganligi sababli o‘zbek tarixshunosligi, tilshunosligi va adabiyotshunosligining rivojlanishi sezilarli darajada sekinlashdi.Shuningdek, tarix, falsafa va filologiya fanlari mafkuraviy nazorat ostiga olindi. Tadqiqotlar asosan kommunistik mafkura talablari asosida olib borildi. Bu esa ilmiy xolislik tamoyillarining buzilishiga hamda tarixiy voqea-hodisalarning bir tomonlama talqin qilinishiga olib keldi.Mustaqillik yillarida qatag‘on qurbonlarining nomini tiklash, ularning ilmiy merosini qayta nashr etish va faoliyatini xolis o‘rganish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Natijada ilgari taqiqlangan ko‘plab asarlar ilmiy muomalaga qaytarildi.

Xulosa

1937–1938-yillardagi siyosiy qatag‘onlar O‘zbekiston tarixidagi eng murakkab va fojeali davrlardan biri hisoblanadi. Ushbu siyosat natijasida mamlakatning ko‘plab yetuk olimlari, adiblari va jamoat arboblari asossiz ayblovlar bilan repressiyaga uchradi. Bu esa milliy ilm-fan, ta'lim va madaniyat rivojiga jiddiy salbiy ta'sir ko‘rsatdi.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ommaviy siyosiy repressiyalar nafaqat alohida shaxslarning hayotiga, balki butun jamiyatning intellektual salohiyatiga ham katta zarar yetkazgan. Ilmiy maktablarning uzilishi, ilmiy merosning yo‘qotilishi va mafkuraviy nazoratning kuchayishi O‘zbekiston ilm-fani rivojlanishini uzoq muddatga sekinlashtirdi.

Bugungi kunda qatag‘on qurbonlarining ilmiy merosini chuqur o‘rganish, tarixiy adolatni tiklash hamda yosh avlodni ushbu davr saboqlari ruhida tarbiyalash muhim ilmiy va ma'naviy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shamsutdinov R. Qatag‘on qurbonlari xotirasi. Toshkent: Ma’naviyat, 2011.
2. Alimova D. A. (mas’ul muharrir). O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). 2-jild. Toshkent: Fan, 2005.
3. Karimov N. Cho‘lpon. Toshkent: Sharq, 2003.
4. Karimov N. Fitrat. Toshkent: Sharq, 2006.
5. Karimov N. Abdulla Qodiriy. Toshkent: Sharq, 2003.
6. Rajabov Q., Haydarov M. O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.
7. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.